

УДК 343.98

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.2.40>

КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ: ОНТОЛОГІЧНИЙ, МЕТОДОЛОГІЧНИЙ І ПРАКСЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ

Мирошніченко Ю.М.,
кандидат юридичних наук,
суддя Мукачівського міськрайонного суду
Закарпатської області
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9114-1495>
e-mail: zaruba264@gmail.com

Мирошніченко Ю.М. Криміналістичне забезпечення судового провадження: онтологічний, методологічний і праксеологічний аспекти.

У статті наведено результати осмислення автором феномену криміналістичного забезпечення як окремої сутності, системи, в якій відбуваються процеси продукування, поширення та застосування криміналістичних знань на практиці. Відповідно до цього в онтологічному аспекті криміналістичне забезпечення бачиться як складна, багатопланова система, що містить низку функціонально пов'язаних між собою генеральною метою підсистем, головними серед яких є наука криміналістика, криміналістична освіта та криміналістична практика. Кожна з них має власні компоненти, котрі також можуть бути розглянуті та описані як системи, що складаються з певних елементів – окремих процесів та їх результатів, які мають власну структуру, включаючи об'єкти, суб'єкти, зв'язки, функції та цілі.

Криміналістичне забезпечення правоохоронної та судової діяльності, розглядуване під системно-діяльнісним (процесним) кутом зору, може бути репрезентоване як система наукової, педагогічної та прикладної діяльності з розроблення криміналістичних прийомів, методів і рекомендацій, передавання знань про них суб'єктам зазначених видів діяльності, формування у них навичок і вмінь, необхідних для ефективного застосування криміналістичних засобів у кожній криміналістичній ситуації з метою позитивно-результативної реалізації ними професійних завдань і процесуальних функцій. З позицій ресурсного підходу криміналістичне забезпечення являє собою сукупність криміналістичних технічних засобів, тактичних прийомів і методичних рекомендацій, а також криміналістичних знань і вмінь суб'єктів, уповноважених на розкриття, розслідування та судовий розгляд кримінальних справ.

Практична складова криміналістичного забезпечення судового розгляду кримінальних справ являє собою діяльність суду з формування та подальшого застосування комплексу, розроблених наочною криміналістикою та апробованих судовою практикою заходів, спрямованих на зниження впливу фактору інформаційної невизначеності початкового етапу судового провадження, прогнозування й запобігання раптової зміни судової ситуації, створення сприятливих умов для організованого, своєчасного початку та успішного проведення судового засідання і ухвалення законного й обґрунтованого рішення.

Ключові слова: криміналістика, криміналістичне забезпечення, судове провадження.

Myroshnychenko Yu.M. Forensic support of court proceedings: ontological, methodological and praxeological aspects.

The article presents the results of comprehension by the author of the phenomenon of forensic support as a separate entity, the system in which the processes of production, dissemination and application of forensic knowledge in practice take place. Accordingly, in the ontological aspect, forensic support is seen as a complex, multifaceted system that includes a number of subsystems functionally interconnected by the general purpose, the main among which are the science of forensic science, forensic education and forensic practice. Each of them has its own components, which can also be considered and described as systems consisting of certain elements – individual processes and their results, which have their own structure, including objects, subjects, connections, functions and goals.

Forensic support of law enforcement and judicial activities, considered under the system-activity (process) point of view can be represented as a system of scientific, pedagogical and applied activities for the

development of forensic techniques, methods and recommendations, the transfer of knowledge about them to the subjects of these types of activities, the formation of their skills and abilities necessary for the effective use of forensic tools in each forensic situation in order to positively implement their professional tasks and procedural functions. From the standpoint of the resource approach, forensic support is a set of forensic technical means, tactical techniques and methodological recommendations, as well as forensic knowledge and skills of subjects authorized to disclose, investigate and litigate criminal cases.

The practical component of the forensic support of the trial of criminal cases is the activity of the court in the formation and further application of the complex, developed by the national forensic science and tested by judicial practice of measures aimed at reducing the influence of the factor of information uncertainty of the initial stage of the trial, forecasting.

Key words: criminalistics, forensic support, court proceedings.

Постановка проблеми. Добре відомо, що криміналістика виникла й розвивалась як наука для слідчих, наука про розкриття та розслідування злочинів. Відтак традиційним для неї стало те, що певна категорія спочатку вводиться в її мову як інструмент пізнання закономірностей діяльності із запобігання, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень і лише згодом, підтвердивши свою спроможність, починає «примірятися» науковцями до сфери судової діяльності. Не є у цьому сенсі виключенням криміналістичне забезпечення судового провадження, при формуванні уявлення про сутність якого природні та навіть неминучі аналогії з детальніше розробленими концептуальними моделями криміналістичного забезпечення досудового розслідування та інших напрямів боротьби зі злочинністю.

Аналіз останніх досліджень. З питань криміналістичного забезпечення правоохоронної діяльності накопичено чималий масив публікацій і кількість літератури за цією тематикою невпинно зростає. Вченими розглядаються як загальні проблеми криміналістичного забезпечення досудового розслідування [1–3], так і вузькі питання технічного, тактичного, методичного забезпечення слідчої діяльності [4–6], розкриття та розслідування окремих видів і груп кримінальних правопорушень [7–9], висвітлюються криміналістичні аспекти проведення процесуальних і слідчих дій [10–12].

Водночас слід визнати, що таке широке вживання терміну «криміналістичне забезпечення» у науковому обігу не зробило його цілком ясным, чітко окресленим за своїм змістом. Навіть короткий огляд наукової літератури показує, що сьогодні автори позначають ним різні сутності. Нерідко словосполучення «криміналістичне забезпечення» використовується просто як фігура мови, без аналізу змісту номінованого ним поняття. Частина авторів використовує звучний термін, не заглиблюючись у генезу явища і суть питання, й вільно чи свавільно, підводить під поняття криміналістичного забезпечення всю систему криміналістичних знань або її окремі частини. Інші дослідники, особливо не замислюючись, відносять до криміналістичного забезпечення суміжні або такі, що перетинаються, види діяльності, включаючи в поняття криміналістичного забезпечення управлінське, кадрове, правове, матеріально-технічне та інші види забезпечення.

Метою статті є презентація деяких вихідних положень комплексного дослідження автором проблеми криміналістичного забезпечення судового розгляду кримінальних справ [13]. Окреме завдання в межах цього дослідження полягало у з'ясуванні буттєвих підвалин концепту «криміналістичне забезпечення», що передбачало перевірку гіпотези про існування відповідного об'єкта (онтологічний аспект), пошук адекватного підходу до його вивчення (методологічний аспект), висвітлення його практичних властивостей, ефективності функціонування (праксеологічний аспект).

Виклад основного матеріалу. Реалізація вказаного завдання вимагала відповіді на низку ключових питань, від яких залежить змістовна визначеність відповідного поняття. Щонайменше потрібно було зрозуміти: що забезпечується, чим забезпечується, яким чином здійснюється забезпечення, якою є мета забезпечення.

Перше з поставлених питань стосується визначення об'єкта криміналістичного забезпечення, тобто того фрагмента реальності, на перетворення якого спрямована діяльність його суб'єктів. Інтуїтивно спадає на думку криміналістична діяльність. Однак у цьому випадку виникає ще одне непросте питання – визначення терміну «криміналістична діяльність». Адже принципи дефініювання передбачають умову – використовувати в будь-якому визначенні лише відомі терміни, а також методологічне правило, згідно з яким при упорядкуванні та викладі ідей не можна залишати незрозумілим, невизначеним жодного виразу [14, с. 42].

У криміналістиці склалося два основні погляди щодо терміну «криміналістична діяльність». Прихильники першого з них виступають проти впровадження цього терміну в понятійно-термінологічний

апарат науки криміналістики або просто його ігнорують, стверджуючи, що є лише процесуальна діяльність і ніякої іншої діяльності в межах кримінального провадження не існує. Їхні опоненти, визнаючи за вказаним терміном право на існування, розходяться у поглядах на обсяг номінованого ним поняття. Одні з них поширюють його на всі дотичні до криміналістики області, включаючи науково-дослідну, педагогічну діяльність та сферу практичного функціонування правоохоронних і судових органів, інші обмежуються професійною діяльністю із запобігання, розкриття, розслідування злочинів і судового розгляду кримінальних справ.

На нашу думку, правда полягає в тому, що в реальній дійсності немає окремо існуючої процесуальної та криміналістичної діяльності, але є система професійної діяльності посадових осіб правоохоронних органів і суду, що має численні грані, і є криміналістичні засоби, які реалізуються в прийомах і методах, що використовуються при проведенні окремих слідчих дій, і є невіддільними від них. Як і будь-яка інша складна система, ця діяльність може описуватися під різними кутами зору залежно від контексту, мети дослідження, аспекту, на вивчення якого спрямовані дослідницькі зусилля автора.

У такому розумінні наявність терміну «криміналістична діяльність» в теорії криміналістики є цілком виправданим. Він зручний у використанні, корисний для наукової комунікації за необхідності акцентування уваги на криміналістичних аспектах діяльності слідчого, прокурора, суду. Водночас поширення поняття криміналістичної діяльності на всі сфери використання криміналістичного знання, судячи з усього, залишається відкритим. Якщо наукову діяльність зі створення криміналістичних засобів і рекомендацій щодо їх використання ще можна вважати опосередковано криміналістичною, то до педагогічної діяльності з передачі криміналістичних знань майбутнім юристам та формування вмінь їх практичного використання цей термін застосовний з натяжкою.

Зважаючи на це, найбільш адекватним уявляється вузькопрактичне застосування терміну «криміналістична діяльність» в контексті криміналістичних аспектів діяльності із запобігання, розкриття та розслідування злочинів і судового розгляду кримінальних справ. За такого його трактування судження про те, що криміналістичне забезпечення розкриття та розслідування злочинів є лише частиною криміналістичної діяльності уявляється непереконливим. Поняття криміналістичної діяльності за своїм обсягом вужче за категорію криміналістичного забезпечення. Криміналістична діяльність є не об'єктом, а засобом забезпечення належного функціонування правоохоронних та судових органів як складної багаторівневої системи, що й виступає загальним об'єктом криміналістичного забезпечення.

Далі необхідно з'ясувати питання про ресурси системи «криміналістичне забезпечення». На наш погляд, ресурси криміналістичного забезпечення – це, по-перше, все те, що створюється криміналістичною наукою для оптимізації кримінального судочинства, а, по-друге, здібності його окремих суб'єктів, що дозволяють ефективно діяти в складних судово-слідчих ситуаціях завдяки знанню та вмілому використанню всього арсеналу криміналістичних засобів. Сформовані на основі наданого криміналістикою продукту здібності не тільки слідчих, прокурорів, суддів, а й майстерність співробітників оперативних підрозділів, експертів-криміналістів мають виняткове значення в структурі ресурсного потенціалу криміналістичного забезпечення кримінального провадження.

Зрозуміло, однак, що криміналістичне забезпечення, хоча й охоплює досить значний діапазон реально необхідних для його об'єкта інструментів, проте, не покриває повністю весь ресурсний арсенал, потрібний для гарантованого підтримання сил і засобів правоохоронних та судових органів у стані постійної готовності до ефективного виконання поставлених перед ними завдань. Важливо розуміти різницю між криміналістичним та іншими видами забезпечення, що охоплює всю сукупність матеріальних і нематеріальних сил і засобів, одержуваних суб'єктами криміналістичної діяльності з різних джерел для здійснення своїх професійних функцій. Помилково до системи криміналістичного забезпечення відносити правове, організаційно-управлінське, кадрове або матеріально-технічне види забезпечення, як це роблять деякі автори [15, с. 28]. Попри всю важливість зазначених компонентів для практичної діяльності судово-слідчих органів їх доцільно розглядати як управлінське, організаційне забезпечення діяльності з розслідування та судового розгляду кримінальних справ.

Функціонування будь-якої штучної системи підпорядковане досягненню корисного результату. Функціональних систем без мети не існує, саме для досягнення мети група елементів об'єднується в систему й рухається у заданому напрямку [16, с. 23-24]. Відповідно до цього, метою криміналістичного забезпечення можна вважати створення умов постійної готовності державних органів, що здійснюють боротьбу зі злочинністю, кримінальне переслідування правопорушників і судовий розгляд кримінальних справ, до позитивно-результативного здійснення ними своїх функцій у кожній конкретній ситуації.

Процес реалізації мети криміналістичного забезпечення характеризується сукупність взаємопов'язаних, послідовних дій, серед яких: розроблення криміналістичних рекомендацій; доведення до відома співробітників правоохоронних органів результатів аналізу діяльності щодо виявлення та розслідування злочинів, змісту злочинної діяльності та даних про ефективні методи й засоби протидії злочинності; безпосереднє використання співробітниками правоохоронних органів криміналістичних рекомендацій у практиці виявлення та розслідування злочинів [17, с. 12]. Розглядуване під цим кутом зору, криміналістичне забезпечення – це процес безперервного руху знання, під час якого воно проходить певні етапи, виконуючи на кожному з них відповідні функції.

Таким чином відбувається кругообіг криміналістичного знання, за якого наука на основі пізнання закономірностей свого предмета створює нові прийоми, методи, технічні засоби та рекомендації щодо їх практичного застосування. Відомості про них різноманітними інформаційними каналами розповсюджуються у професійному середовищі. Далі в результаті аналізу й узагальнення судово-слідчої практики здійснюється опис функціонування системи криміналістичного забезпечення, виходячи з даних про ефективність криміналістичних засобів, про їх прийнятність (допустимість) та адекватність застосування. Інформація про ці параметри передається на вхід системи як практичне підтвердження дієвості теоретичних розробок або сигнал про необхідність відповідних коригувань. Так відбувається зворотний зв'язок – вплив результатів функціонування системи на характер цього функціонування, коли система передає деякі результати своєї діяльності (своїх виходів) на свої ж входи з метою підтримки функціонування й розвитку.

Наш підхід до пізнання системи криміналістичного забезпечення ґрунтується на положеннях системно-діяльничої методології, згідно з якими це явище слід розглядати як систему з численними функціональними та матеріальними компонентами і зв'язками між ними. Кожен з них має свій відносно самостійний напрям і пов'язаний з іншими компонентами. Таким чином, система криміналістичного забезпечення виявляється мультиструктурою, що складається з багатьох накладених одна на одну структур, а кожна своєю чергою складається з багатьох окремих структур, що знаходяться в ієрархічних відносинах одна з одною.

Розуміння діяльності з криміналістичного забезпечення як системи й мультиструктури дозволяє виділяти різні структури залежно від мети та завдань дослідження, уявляти їх у вигляді цілісних систем і тоді будуть виходити якісно різні моделі діяльності. Наприклад, можна взяти як об'єкт дослідження слідчо-прокурорську, або судову діяльність і вважати її повною та самодостатньою системою. Але можна взяти як одиницю системи й ту діяльність, за допомогою якої вирішуються окремі криміналістичні завдання в конкретному кримінальному провадженні або завдання окремої слідчої дії.

Кожен з цих способів зображення діяльності має свою область практичних і теоретичних застосувань, кожен задає особливу групу моделей і схем, які лягають в основу тих чи інших описових або оперативних систем знання. Так само як системні об'єкти можна вивчати наукову, освітню або інноваційну діяльність, будь-який інший компонент структури криміналістичного забезпечення.

Виходячи з наведеного, криміналістичне забезпечення, з нашого погляду, структурно включає й об'єкт (правоохоронну та судову діяльність), і мету (створення умов, необхідних для позитивно-результативної реалізації суб'єктами криміналістичної діяльності своїх процесуальних функцій), і засоби (науковий інструментарій, добути наукою знання, прийоми, методи, прилади, технології тощо), і результат (реалізована мета), і сам процес його досягнення, включно із суб'єктами, їхніми знаннями, вміннями та навичками.

При цьому субстратом, тобто основним і живильним середовищем цієї системи є криміналістичне наукове знання, а інтегратором її складових – мета цього виду діяльності. Тільки з таких позицій можна наблизитись, на скільки це можливо, до розуміння феномену криміналістичного забезпечення в усій його багатогранній повноті та унікальності.

Необхідно тільки правильно описувати досліджуваний об'єкт, пам'ятаючи про його складну ієрархічну структуру, кожен рівень якої в дослідницьких моделях повинен бути презентований набором відповідних йому елементів. За необхідності, обумовленої конкретними дослідницькими завданнями, можна говорити про згадані нами науку, освіту та практику як складові криміналістичного забезпечення. В іншому аспекті його модель може бути представлена як сукупність технічних, тактичних і методичних криміналістичних засобів, призначених для оптимізації криміналістичної діяльності. Однак методологічно помилковим, на нашу думку, є включення до описової моделі системи криміналістичного забезпечення, поряд з криміналістичною наукою та освітою, криміналістичної техніки, як різнопорядкових елементів цієї системи.

Адже, якщо під криміналістичною технікою в таких випадках розуміється система теоретичних положень і рекомендацій щодо розроблення та застосування науково-технічних засобів з метою запобігання, розкриття й розслідування злочинів, то її місце в одному ряду з тактикою та методикою. Якщо ж мається на увазі оснащення суб'єктів криміналістичної діяльності обладнанням, необхідним для виявлення, фіксації та дослідження слідів злочину, комп'ютерною технікою, засобами зв'язку, спеціальним транспортом тощо, то це швидше елементи матеріально-технічного забезпечення, відмінність якого від криміналістичного була показана вище. Звісно, деякі прилади, необхідні для здійснення завдань техніко-криміналістичного забезпечення, можуть розроблятися, пристосовуватися або вдосконалитись у науково-дослідних експертно-криміналістичних центрах та інститутах, однак розглядати цю обставину як вагому підставу для надання криміналістичній техніці в структурі криміналістичного забезпечення особливого статусу навряд чи виправдано.

Висновки. Таким чином, нами зроблено спробу осмислення феномену криміналістичного забезпечення як окремої сутності, системи, в якій відбуваються процеси продукування, поширення й застосування криміналістичних знань на практиці та сформульовано кілька вихідних положень, використаних при розробленні концепції криміналістичного забезпечення судового провадження. Найважливіші з-поміж них такі:

1. Коли криміналістичне забезпечення зводиться до криміналістичної техніки, організації досудового слідства, тактики проведення тих чи інших процесуальних дій, або методики розслідування злочинів окремих категорій, весь його зміст становить саму сутність криміналістики або окремих розділів цієї науки, що фактично ставить знак рівності між криміналістичним забезпеченням і криміналістикою як наукою та робить сумнівною необхідність подальшого розвитку цього концепту. Тож очевидно, що структурувати криміналістичне забезпечення за аналогією з криміналістикою недоцільно, оскільки це тільки зміна назв її розділів.

2. Уведення до складу криміналістичного забезпечення управлінського, кадрового, правового, матеріально-технічного та інших видів забезпечення ставить не менш дискусійне питання: на скільки криміналістичне забезпечення у такому викладі можна вважати «криміналістичним», адже в такому разі його суттєву частину складають системи, закономірності функціонування яких не мають прямого відношення до об'єктів, що вивчаються наукою криміналістикою.

3. В онтологічному аспекті криміналістичне забезпечення бачиться як складна, багатопланова система, що містить низку функціонально пов'язаних між собою генеральною метою підсистем, головними серед яких є наука криміналістика, криміналістична освіта та криміналістична практика. Кожна з них має власні компоненти, котрі також можуть бути розглянуті та описані як системи, що складаються з певних елементів – окремих процесів та їх результатів, які мають власну структуру, включаючи об'єкти, суб'єкти, зв'язки, функції та цілі.

4. Криміналістичне забезпечення правоохоронної та судової діяльності, розглядуване під системно-діяльнісним (процесним) кутом зору, може бути репрезентоване як система наукової, педагогічної та прикладної діяльності з розроблення криміналістичних прийомів, методів і рекомендацій, передавання знань про них суб'єктам зазначених видів діяльності, формування у них навичок і вмінь, необхідних для ефективного застосування криміналістичних засобів у кожній криміналістичній ситуації з метою позитивно-результативної реалізації ними професійних завдань і процесуальних функцій. З позицій ресурсного підходу криміналістичне забезпечення являє собою сукупність криміналістичних технічних засобів, тактичних прийомів і методичних рекомендацій, а також криміналістичних знань і вмінь суб'єктів, уповноважених на розкриття, розслідування та судовий розгляд кримінальних справ.

5. Практична складова криміналістичного забезпечення судового розгляду кримінальних справ являє собою діяльність суду з формування та подальшого застосування комплексу, розроблених наукою криміналістикою та апробованих судовою практикою заходів, спрямованих на зниження впливу фактору інформаційної невизначеності початкового етапу судового провадження, прогнозування й запобігання раптової зміни судової ситуації, створення сприятливих умов для організованого, своєчасного початку та успішного проведення судового засідання і ухвалення законного й обґрунтованого рішення.

Список використаних джерел:

1. Пирог И.В. Пути совершенствования криминалистического обеспечения досудебного расследования. *Криміналістика і судова експертиза: міжвідом. наук.-метод. зб., присвяч. 105-річчю заснування судової експертизи в Україні / Київський НДІ судових експертиз; редкол.: О.Г. Рувін (голов. ред.) та ін.* Київ: Видавництво Ліра. Київ, 2018. Вип. 63, ч. 1. 424 с.

2. Чорноус Ю.М. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів: монографія. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 492 с.
3. Юхно О.О. Криміналістичне забезпечення діяльності установ судових експертиз та органів досудового розслідування і дізнання у протидії злочинності. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О.М. Ключев, В.Ю. Шепітько та ін. Харків: Право, 2021. Вип. 23. С. 61–74.
4. Капустіна М.В. Методико-криміналістичні засоби забезпечення протидії злочинам. *Право і суспільство*. 2021. № 6. С. 258–262.
5. Матвієнко В.В. Криміналістичне забезпечення методики розслідування злочинів: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2000. 20 с.
6. Степанюк Р.Л. Проблеми методико-криміналістичного забезпечення розслідування злочинів, пов'язаних із домашнім насильством. *Злочинність і протидія їй в умовах війни: глобальний, регіональний виміри*: зб. доп. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 12 квіт. 2023 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Кримінол. асоц. України, Наук. парк «Наука та безпека». – Харків: ХНУВС, 2023. С. 215–217.
7. Гусева В.О. Криміналістичне забезпечення розслідування кримінальних правопорушень, учинених проти працівників правоохоронних органів: поняття і складові. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2021. № 3 (94). С. 243–253.
8. Єфімов М. Криміналістичне забезпечення розслідування кримінальних правопорушень проти моральності. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 9. С. 224–228.
9. Пряхін Є.В., Гангур Н.В. Криміналістичне забезпечення розслідування незаконної приватизації державного та комунального майна. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. № 3. Т. 31 (70). С. 208–213.
10. Галаган В.І. Криміналістичне забезпечення проведення процесуальних дій у кримінальному судочинстві України. *Наукові записки НаУКМА. Т. 116. Юридичні науки*. 2011. С. 106–109.
11. Грібов М.Л. Зміст та основні напрями криміналістичного забезпечення негласних слідчих (розшукових) дій. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 1. С. 35–40.
12. Мельниченко С.П. Криміналістичне забезпечення проведення допиту підозрюваних під час розслідування злочинів, учинених із використанням вогнепальної зброї. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. Вип. 2. С. 138–142.
13. Мирошніченко Ю.М. Криміналістичне забезпечення судового провадження – актуальний напрям розвитку криміналістики. *Проблеми теорії та практики кримінального провадження: матеріали круглого столу* (м. Харків, 17 червня 2021 р.) / редкол.: В.В. Сокурєнко (голова), Л.В. Могілевський, М.Г. Щербаковський. Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2021. с. 206–209.
14. Кононюк А.Е. Понятология (Общая теория понятий). К. 3: Теория определения понятий. Київ: Освіта України, 2014. 656 с.
15. Карнаухов О.В., Варава В.В. Криміналістичне забезпечення розслідування кримінальних правопорушень. *Митна справа. Науково-аналітичний журнал*. 2013. № 1 (85). Ч. 2. Кн. 1. С. 110–115.
16. Мирошніченко Ю.М. Тактика суду в системі криміналістики: структурно-функціональний аналіз: монографія. Харків: Панов, 2019. 228 с.
17. Лисенко В.В. Проблеми криміналістичного забезпечення розслідування податкових злочинів: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2005. 35 с.